

УДК 316.35.023.6:008

Радзiк Ришард
(Radzik Ryszard)

УКРАЇНЦІ СЕРЕД НАЦІЙ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (ЧИННИКИ НАЦІЄТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ)

У статті розглядаються націєтворчі чинники, які визначають темп і силу формування окремих націй Центрально-Східної Європи у ХІХ сторіччі й на початку ХХ – із певними відсиланнями до сучасності, особливо до українських реалій. Окрім українських націєтворчих процесів (у Галичині та в Наддніпрянській Україні), стисло розглянуто білоруський, словацький та чеський приклади. Виділено три типи чинників, які зумовлюють аналізовані процеси: цивілізаційний, культурний і політичний. Текст демонструє значення об’єктивних зумовлень формування націй у нашій частині континенту.

***Ключові слова:** нація, етнічність, національна свідомість, націєтворчі процеси.*

Radzik R. Ukrainians among the nations of East-Central Europe (factors of nation-building processes)

The paper considers nation-building factors which defined the tempo and intensity of formation of selected nations of East-Central Europe in the 19th and early 20th centuries, with some references to the present and, in particular, the Ukrainian reality. Apart from the nation-building process of the Ukrainians (both in Galicia and the Dnieper Ukraine), the Belarusians', Slovaks' and Czechs' ones are briefly analyzed. Three types of factors are distinguished which determine the analyzed processes: civilizational, cultural, and political ones. The paper demonstrates the role of the objective determinants of nation-building in our part of Europe.

***Key words:** nation, ethnicity, national consciousness, nation-building processes.*

Радзiк Р. Украинцы посреди наций Центрально-Восточной Европы (факторы нациетворческих процессов)

В статье рассматриваются нациетворческие факторы, определяющие темп и силу формирования отдельных наций Центрально-Восточной Европы в XIX – в начале XX века, с некоторыми отсылками к современности, в особенности к украинским реалиям. Кроме украинских нациетворческих процессов (в Галиции и в Надднепрянской Украине), коротко рассмотрены белорусский, словацкий и чешский примеры. Выделено три типа факторов, обуславливающих анализируемые процессы: цивилизационный, культурный и политический. Текст демонстрирует значение объективных обусловленностей формирования наций в нашей части континента.

Ключевые слова: *нация, этничность, национальное сознание, нациетворческие процессы.*

Модерні нації виникали у сучасній Європі в ситуації розпаду колишніх спільнот, що характеризували феодальний, становий світ. У світі капіталізму, підданому процесам індустріалізації, поширення грамотності й урбанізації, в умовах зростання соціальної мобільності, відкриття сільських громад і масового переселення селян до міст виникла необхідність будівництва нових типів спільнот, які б об'єднували анонімні маси в оперті на широко взятую культуру. Не слід, однак, вважати, що постання націй було історичною необхідністю, хоча їх виникнення, беручи до уваги тодішні суспільно-культурні, а також економічні реалії, було цілком правдоподібним. Реальну конкуренцію для них становили хоча б класові спільноти, а радянськість була їхнім проявом, ідеологізованим на рівні держави.

Відповідь на загальне питання: «чому виникали нації?» не є відповіддю на питання: «чому постала конкретна нація у визначених кордонах?» Інакше кажучи: одна справа – це питання можливості сформування нації взагалі, а зовсім інша – можливість виникнення на цій території конкретних націй, їхньої кількості й меж заселення, які складно передбачити заздалегідь. А отже, якщо сформулювати ще трохи інакше: одна справа – це можливість виникнення націєтворчого процесу, а зовсім інша – можливі напрями розвитку цього процесу або процесів. Наприклад, білоруси мали в новітній історії відносно малі шанси сформуватися як нація, але при тому також різні можливості спрямування цього процесу в разі, якби він розпочався. Шанси українців були

більшими. Історія не лише не проголошує необхідності постання націй (хоч і стверджує високу правдоподібність їх виникнення в певних умовах), але, щоби́льше, не з'ясовує, які нації «мусять» виникнути і в оперті на які визначники (етнічні, історичні...). Спираючись на етнічну окремішність, деякі нації народжувалися, а інші етноси розсіювалися у ширших спільнотах. Ані історія, ані природа не будують тут законів, які мали б абсолютну силу, а також – у національному контексті – моральних вирішень. Вирішують люди – або своєю силою (в тому числі мілітарною), або своєю кількістю (в демократичних розв'язаннях).

Можемо виділити три різні групи чинників, які визначають націєтворчі процеси. Перший зумовлює можливість виникнення націєтворчого процесу, але не окреслює його напрямок. Цим чинником є рівень цивілізаційного розвитку країни, а отже, комунікаційні можливості у широкому розумінні, рівень грамотності, а також урбанізації, інтенсивність соціальної мобільності (горизонтальної й вертикальної), рівень економічного розвитку (заможності), форма соціальної структури (можливість відносно швидкого сформування еліт). Наявність власних культурних еліт (тобто таких, що послуговуються літературною мовою цієї етнічної збірноти), які існували упродовж поколінь, в епоху поширення культурної ідеї нації в Центральній-Східній Європі однозначно спрямовувало процес перетворення етнічної спільноти у націю в оперті на культуру цих еліт. ХІХ сторіччя було періодом формування європейських спільнот як націй, а не денаціоналізації їхніх цілком освічених еліт. А отже, між Німеччиною і Росією збереглися як польські еліти, так і угорські – незважаючи на втрату своїх держав, – хоч сфери їхнього національного впливу й були великою мірою обмежені етнічно, а отже, й територіально. Частково в результаті дії іншого механізму творилися еліти до-тогочасних етнічних плебейських громад. Деяким із них вдалося витворити свої еліти та сформувати їх у національному ключі, інші ж підкорилися елітам, що домінували (панували) в культур-

ному аспекті¹; націєтворчий процес інших було немовби «заморожено». Ці процеси проходили на межі обговорюваних тут груп (першої та другої) націєтворчих чинників.

Друга їхня група окреслює можливість виокремлення цієї спільноти (часто з іншої – ширшої), а отже, впливає на напрямок націєтворчого процесу. Це комплекс культурних рис/чинників, таких як: окрема мова, етнічна культура, традиція (у тому числі свідомість власного історичного виміру, наявність власних героїв, поразок і перемог), а отже, культура в широкому розумінні, яка відрізняє дану збірноту від інших. Ці спільні риси дають ініціаторам націєтворчих процесів шанси накреслити межі майбутньої національної спільноти, їхню національну ідеологізацію, а отже, збагатити їх виразним емоційним контекстом. Третя група чинників має державно-політичний, інституційний, устрєєвий характер. Державна влада (говоримо тут про Центрально-Східну Європу) інколи сприяли формуванню певних національних рухів, а розвитку інших перешкоджали, перемагали в наявних конфліктах або злагоджували їх. Устрій сприяв артикуляції окремишностей або уніфікації їхніх різних форм.

У представлених тут роздумах буде здійснено порівняння чотирьох націй Центрально-Східної Європи: українців (як галичан, так і наддніпрянців), білорусів, словаків та чехів. Інколи ми звертатимемось до націєтворчого процесу поляків як прикладу нації, яка відзначається неперервною тяглістю своїх еліт, хоч і перейшла в період бездержавності еволюцію від нації політичної до культурної.

Цивілізаційні зумовлення

Перший тип комплексу зумовлень обговорюваних явищ, який тут спрощено названо цивілізаційним, визначив шанси на швид-

¹ Ю. Хлебовчик [8, с. 33] послуговується поняттям панівної групи, яка визначається «приналежністю до державної спільноти» (наприклад, «німецькі анклави до 1867 р. на території усїєї Габсбурзької монархії, пізніше вже тільки у межах Цислейтанії») та поняттям домінуючої групи, до якої зараховує «збірноти, що належать до спільноти, яка домінує на цій території з огляду на свою економічну, соціальну перевагу, вищий культурно-цивілізаційний рівень і ступінь публічної активності, позиції, які вона має (які узурпувала) та публічно-правові привілеї» (наприклад, поляки у Східній Галичині).

ший або повільніший розвиток націєтворчих процесів, однак без однозначного окреслювання, які з-поміж конкурентних етнічних і національних груп здобудуть більшу підтримку. Суттєвим його елементом є відсоток письменності в цій спільноті. Неписьменні загалом не є у стані мислити в категоріях, що виходять за рамки локалізмів і питань з-поза сфери їхнього щоденного досвіду, особливо у категоріях сукупності цінностей, сильно ідеологізованих, поза – до певної міри – сферою, яка окреслює їхній матеріальний статус (класовість у вузькому розумінні) та релігійну приналежність. Найвищий відсоток неписьменних характеризував наддніпрянських українців та білорусів; ненабагато менший – галицьких українців. У дещо ліпшій ситуації були словаки, а в набагато кращій – чехи. Згідно з царським переписом 1897 року, відсоток неписьменних серед українського населення становив у той час 87%, а серед селян перевищував 90% (був удвічі вищий, ніж серед місцевих росіян та утричі, ніж серед євреїв) [26, с. 135–137]. У тому ж році аж 86,5% білорусів було неписьменними [5, с. 115]. У Галичині ще у 1910 році серед українського населення у віці більше 12 років аж 78% було неписьменними (серед селян цей показник був ще вищим) [26, с. 75]. На словацьких землях неписьменні у 1880 році становили 65% усього населення, а на зламі століть – 50% [25, с. 102]. Серед словацького населення ці показники були ще вищими. Виразно відрізнялася від Словаччини Чехія. Лише 4,26% чехів у віці після 6 років не вміло у 1900 році читати і писати [26, с. 60]. Чехи були серед перших у Європі, якщо йдеться про розвиток освіти, і мали на початку XX сторіччя навіть дещо менший відсоток неписьменних, ніж німці, які мешкали в Австрії.

Подібна ситуація склалася в літературі. Усі білоруськомовні літературні тексти, видані між поразкою Січневого повстання та 1905 роком, можна зібрати в одному томі не дуже великого обсягу. Аналогічна ситуація була в Наддніпрянській Україні. Після Січневого повстання в Росії існувала практична заборона друку видань цими мовами, з певними винятками: у Білорусі вона не охоплювала етнографічних та релігійних праць. Після 1905 року виникли як білоруські, так і українські часописи й видавництва. Їхня кількість і наклади були щодо кількості населення, що вживало ці мови, дуже невеликими, в Україні – навіть символічними. Сергій Єкельчик стверджує, що революція 1905 р. «сприяла

швидкому піднесенню української преси та книговидавання. Утім після 1908 року переслідування поновилися. Крім цього, розвитку української преси перешкоджала нечисленність грамотних українців, які могли дозволити собі передплатити газету чи журнал. Газета «Рада» (друкований орган УРДП) була єдиним українським щоденним виданням, яке проіснувало дев'ять років (з 1905 до 1914 р.); вона виходила на гроші видавця Євгена Чикаленка і деяких заможних меценатів. У кращі роки «Рада» мала приблизно 4 тисячі передплатників» [3, с. 84]. Несприятлива в цьому стосунку ситуація панувала також у Словаччині, а значно краща була у Східній Галичині. Як і у випадку письменності, в аспекті періодичних видань чехи радикально відрізнялися від інших націй, що перебували на стадії формування. У 1861 році в Чехії виходило 30 назв чеськомовної преси, наприкінці сторіччя – майже 450, а у 1905 році – понад понад 750 [26, с. 60]. Натомість перший білоруський часопис з'явився лише у 1906 році, і до Першої світової війни білоруських видань з'явилося в кількадесят разів менше, ніж у Чехії в одному лише 1905 році. Аналогічна ситуація існувала в Наддніпрянській Україні й Словаччині. Причиною цього були, зокрема, неписьменність і відсутність навчання місцевими мовами (або його обмежений характер).

У Білорусі шкільництво білоруською мовою не існувало до Першої світової війни в жодній формі, а в Україні не було україномовної державної шкільної освіти. Словацькі показники книговидавництва і шкільництва коливалися, були низькими і залежали від політичної кон'юнктури. Мізерною була кількість словацьких учнів або тих, які визнавали словацьку мову рідною. «У 1893–1894 р. на приблизно 50 000 учнів середніх шкіл лише 3% подали словацьку мову як рідну. На початку ХХ сторіччя лише 1/6 учнів-словаків ходила до шкіл зі словацькою мовою навчання. Словацьку мову викорінено з майже 1 600 початкових шкіл. Із вищих шкіл відраховано всіх студентів, які відкрито зараховували себе до словацької нації. Недарма головний удар спрямовано проти будь-яких спроб у напрямку витворення словацької інтелігенції» [13, с. 260; тут і далі переклад цитат із іншомовних джерел А. С.]. Натомість у Східній Галичині на початку ХХ сторіччя існувало – попри відновлювані час від часу конфлікти з поляками – 3 000 українських елементарних шкіл, 6 державних і 15 приватних гімназій. П'ять українських кафедр діяло у рамках

Львівського університету [16, с. 98]. На відміну від православної церкви, яка ніколи не підтримувала українського національного руху в Наддніпрянській Україні, греко-католицька церква в Галичині вже у 1848 році виразно підтримала ідею «національного відродження» українців. Від 1848 року в Галичині з'являлися нові україномовні періодичні видання. На початку ХХ сторіччя їх було вже понад сімдесят [3, с. 90]. Супроводжували їх різноманітні культурно-освітні, а навіть наукові установи на чолі з заснованою у 1868 р. у Львові «Просвітою». У Чехії ситуація була радикально відмінною, ніж у Білорусі, Україні чи Словаччині: «вже у 1791 році у 2 600 школах навчалося 185 000, тобто більша частина дітей шкільного віку. А навчали чеських дітей, – додає Генрик Верещицький, – у тих школах чеською мовою. Чеською також видавали книжки, призначені для інформування селян про сучасне рільниче господарство і тваринництво» [27, с. 37].

Суттєвим елементом, що впливав на темп націєтворчих процесів, була класово-верстова структура (в тому числі на лінії «село – місто») суспільства, яке проходило процес націєтворення, його мобільність і заможність. У 1897 році 97,7% населення, охопленого переписом як білоруськомовне, мешкало в сільській місцевості, а у слабо розвинених містах воно становило 17-відсоткову меншість [23, с. 140]. Міське населення у Білорусі становило у 1796 р. 3,5% мешканців країни, а у 1913 р. – 11% [2, с. 58, 369]. У Мінську мешкало у 1909 році майже 100 000 населення, а білорусів було в ньому пропорційно небагато – лише 8,2% [6, с. 117], причому білоруською мовою розмовляло переважно населення вбогих передмість (еліти розмовляли російською і польською). Вільно, головний осередок білоруського національного руху від початку ХХ сторіччя, було у 1897 році містом єврейсько-польським (на третьому місці були росіяни), а за даними російського перепису, білоруськомовного населення в ньому було 4,2% [10, с. 46]. Кадрова база для білоруського руху була дуже бідна – становили її у більшості неписьменні селяни. У не індустріалізованій, напівфеодальній, незаможній країні білоруськомовні люди становили лише 17,1% (49,7 тис.) широко взятої сукупності робітників поза сільським господарством (домінували євреї – 60%) [1, с. 29]. Справжньої білоруської буржуазії в принципі не існувало, а численність інтелігенції, яка визнавала білоруську мову за рідну, Стівен Л. Гутієр оцінює у 8 469 осіб (ад-

міністрація, судочинство, адвокатура, медицина, шкільництво, наука, літератори), вважаючи, що «було б абсолютно неправдоподібно, якби така мізерна кількість білоруських речників, заангажованих у навчання, судочинство, медицину чи управління, могла підтримати вступну фазу національної роботи в масштабі 5,5-мільйонного населення» [12, с. 43]. Однак я вважаю, що цих людей не можна визнати «білоруськими речниками» в розумінні їхнього інтенційного, свідомого ангажування у яку-небудь пробілоруську діяльність. До кінця XIX сторіччя вони залишилися – якщо йдеться про їхню білоруськість – пасивними культурно й національно. Шляхта й аристократія цієї частини Європи була піддана раніше (як правило, добровільно) більшою чи меншою мірою – особливо на рівні національної свідомості, що розумілася тоді політично, а не етнічно, – полонізації (Білорусь, Україна поза русифікованим Лівобережжям), мадяризації (Словаччина) [19, с. 144–145] та германізації (Чехія). У своїй масі – а отже, поза індивідами – вона не підтримала білоруського, українського, словацького чи чеського варіанта, ототожнюючи ці народи із сільськими спільнотами й трактуючи можливість стати на їхній бік як соціальну деградацію [див. 23, зокрема розділ III]. Як горизонтальна, так і вертикальна (процеси соціального просування) мобільність була – за винятком випадку чехів – відносно невеликою, особливо якщо порівняти її з Західною Європою. Тодішні національні рухи спиралися на міщанство, буржуазію, інтелігенцію. Це пояснює клопоти з виникненням білоруського національного руху і його повільний розвиток.

Натомість в українській частині Росії аж 95% україномовного населення проживало в сільській місцевості, а 87% було зайнято в сільському господарстві [3, с. 78]. Більшість селян жила у злиднях, високий природній приріст спричиняв роздрібнення господарств і еміграцію до азійської частини Росії. Ідентичнісні горизонти українського селянства Російської імперії окреслювали масова неписьменність і бідність. «На зламі століть, – стверджує Сергій Скульчик, – селяни Наддніпрянської України були віддані своїй родині, селу, релігії, церкві, і, можливо, царю в далекому Петербурзі. Вони знали, що відрізняються від росіян, поляків і євреїв, але ще не мали чіткого уявлення про належність до багатомільйонної української нації. Французькі селяни до настання епохи загальної освіти й письменності перебували в такому

самому стані. До того, як націоналістична пропаганда досягла села, і навіть після цього, українських селян хвилювало насамперед земельне питання» [3, с. 78–79].

У російській частині України україномовне населення становило у 1897 р. близько 31% міського населення, а у Києві навіть 22,2% [26, с. 135–137]. Найбільше було росіян. Соціальна структура українців нагадувала білоруську, а на терени Східної України, що проходили індустріалізацію, приїжджали робітники з Росії. Упромисловлення цієї частини українських земель розпочалося пізно, економічний розвиток був нерівномірним, а Правобережжя майже не було охоплене процесами індустріалізації. Робітничий клас, що формувався в останні десятиріччя XIX ст., загалом не сприймався в категоріях національної українськості. «Станом на 1892 рік 80% усіх робітників у Юзівці (сьогоднішньому Донецьку – Р. Р.) недавно приїхали з Московського регіону; 1897 року з 425 413 заводських робітників в українських губерніях 42% народилися в інших частинах імперії. На Олександрівському (тепер – м. Запоріжжя) металургійному заводі, найбільшому в Україні, дві третини робітників становили етнічні росіяни» [3, с. 80]. Силами, які організовували робітничий клас України після 1905 року, були російські, а не національні українські партії та організації. Становище в Україні було в цьому відношенні аналогічне до того, яке панувало на білоруських землях. Українці (носії української мови) не тільки перебували в меншості в середовищах, розташованих у суспільній ієрархії вище селян, особливо в середовищах освічених і соціально активних, але й у більшості не проявляли волі до діяльності на благо національної українськості, виразно сепаратистичної щодо російськості (русськості), особливо у незалежному вимірі.

С. Єкельчик зазначає, що в Наддніпрянській Україні «[ч]иновництво та інтелігенція складалися переважно з росіян, в торгівлі домінували євреї. Довгий період економічної відсталості і неприхильна політика влади призвели до слабкого розвитку українського підприємницького класу. Так само невеликою була кількість українських торговців і ремісників, а представники саме цих груп очолили національні відродження в інших східноєвропейських країнах. 1897 року 441 289 жителів українських губерній жили за рахунок вкладення капіталу, нерухомості або торгівлі, а етнічних українців серед них було всього 17,5%. Українці

також становили меншість серед осіб інтелектуальних професій в українських губерніях (всього лише 17% юристів і 10% письменників та акторів). Неповнота соціальної структури становила велику перешкоду для національної мобілізації» [3, с. 80–81].

Подібна ситуація існувала в українській частині Галичини, де, однак, швидше, ніж у Наддніпрянській Україні, розвивалася інтелігенція (переважно селянського походження); селянські господарства були розділені, а вираз «галицькі злидні» увійшов у прислів'я. У Львові, головному центрі українського національного відродження, українців було у 1900 році 9,5%, а більшість становили поляки [9, с. 39]. Схоже становище панувало у Словаччині. У цій країні словаки становили серед власників господарств розміром понад 1000 ютарів (близько 13,6 га) лише 1,7% від загальної кількості (угорці – 84,8%, а німці – 13,8%). У Братиславі у 1880 році мешкала порівнювана кількість словаків та угорців, натомість у 1890 р. угорців уже було вдвічі більше, а в Кошицях – утричі [25, с. 101]. Перед самим вибухом Першої світової війни Братислава була дещо більш ніж 70-тисячним містом, у якому словаків було майже 20% (як і в Кошицях), а через кілька років (у 1920 р.) міське населення Словаччини становило лише 18,5% усієї популяції країни [11, с. 105–106]. Лех Косцеляк стверджує, що словаки «не мали свого містотворчого й водночас національного центру навіть на початку ХХ ст.» [18, с. 280]. Він також додає, що участь словаків у загальноугорському політичному русі була незначною. «На приблизно 160 тис. державних службовців було лише 3,5 тис. словаків, оскільки лише 3,83% словацького суспільства мали хоч яку-небудь освіту» [18, с. 293].

Натомість чехи упродовж усього розглянутого періоду значно відрізнялися від словаків, білорусів та українців вищим відсотком міського населення, меншим рівнем неписьменності, більшим упромисловленням і, як наслідок, заможністю. У 70-х роках ХІХ сторіччя більшість населення чеських земель (окрім Моравії) працювала вже поза рільництвом [13, с. 231]. Між серединою ХІХ сторіччя і роками безпосередньо перед початком Першої світової війни населення Праги зросло зі 125 тис. до 617 тис. мешканців (разом із передмістями). Таким чином, Прага стала – при порівнюваній кількості мешканців Чехії та Білорусі – містом, у шість разів більшим від Мінська, із кількістю «свого» населення, в декілька десятків разів більшою, ніж у майбутній

столиці Білорусі. У ХІХ сторіччі чехи здобувають у до того часу переважно німецькомовному місті перевагу, а у 1910 році німці становлять у Празі вже тільки 6% мешканців [27, с. 164]. Чехія стає з часом головним промисловим центром держави Габсбургів, а чехи в останніх десятиріччях монархії великою мірою зазначають свою присутність у нових, модерних промислах.

Можна помітити певну закономірність: чим більший відсоток селян у цьому суспільстві і менший міщанства та буржуазії, тим слабші шанси на виникнення потужного національного руху і швидке збудування національної спільноти. У випадку словаків, українців та білорусів маємо справу з суспільствами у більш ніж 90% селянськими, переважно неписьменними (найменше неписьменних було серед словаків), позбавленими виразно освічених і в міру численних міщанства й буржуазії (а також національно зорієнтованої шляхти). Це було, як правило, бідне або дуже бідне населення. Чехи відрізнялися на цьому тлі як дуже низьким показником неписьменності, так і набагато вищим відсотком міського населення, а також відносною заможністю. У другій половині ХІХ – на початку ХХ сторіччя вони масово переселялися до міст (особливо до Праги), створюючи в них дедалі заможнішу більшість. Успіх національної інтелігенції залежав передовсім від того, чи селяни будуть у стані прийняти проголошувану нею національну ідеологію, чи еліти, які формувалися, будуть привабливі для народу, чи вони будуть спроможні окреслювати рівень його прагнень – бути для нього пунктом позитивних культурних віднесень. Основною умовою було розкріпачення селян (у Росії у 1861 р., а в Австрії у 1848 р.) і ліквідація неписьменності. Це виключало з процесу націєтворення передовсім українських і білоруських селян у межах Росії й обмежувало значною мірою ці процеси серед українського населення Галичини і – дещо меншою мірою – серед словаків. Крім того, міська база українського, білоруського та словацького руху була дуже вузькою. Із цих трьох етнічних спільнот виділялися відносно нечисленні групи інтелігенції, найчастіше селянського походження, які довго не знаходили підтримки серед місцевого бідного й неосвіченого люду. Інакше було у випадку чехів, чий національні діячі могли відносно швидко, навіть у масштабі всієї Європи, а тим більше її центрально-східної частини, заапелювати до навченого грамоти люду і численних та заможних міських верств у країні, де відбу-

валися стрімкі процеси індустріалізації. Навчені грамоти чехи, що масово поверталися до міст, конкурували з німецькою буржуазією та міщанством, до певної міри дублюючи їхню верстову структуру, копіюючи їхні культурні, освітні, наукові та економічні інституції. Їм вдалося покликати до життя заможні чеські еліти. Для чеського селянина, який в останніх десятиріччях перед Першою світовою війною переїжджав до Праги, вступ до виразно освіченого середовища нового чеського міщанства був не лише легким (легший мовно і культурно, ніж до німецькомовного середовища), але й привабливим – зважаючи на його значну чисельність і заможність. А отже, чехи зі своєї плебейськості (завдяки якій досягли успіху), яка розумілася як безпосередність, простота, непіддавання панським фанаберіям і мудруванням, зробили чесноту (білоруси частково намагалися це повторити на позанаціональному рівні в радянський період).

Чехи вступили у фазу масового національного руху не лише рано (інші суспільства не пройшли цього етапу до Першої світової війни), але – як зазвичай стверджується – заіснували як сформована у значній своїй частині нація вже у 70-х рр. XIX ст. [15, с. 15–18]. У випадку наддніпрянських українців, білорусів та словаків у момент вибуху Першої світової війни існували вузькі верстви місцевої національної інтелігенції, відірвані від загалом класово зорієнтованого люду (особливо білоруського й українського) і позбавлені численної міської кадрової бази. Білорусам не вдалося витворити механізму витворення власних привабливих національних еліт за чеським зразком. Вони були в більших містах відносно нечисленні, значною мірою неписьменні (а вже напевно не білоруською мовою) і, як правило, незаможні. Вони не мали шансів на створення численної, багатой білоруськомовної еліти, яка б зосереджувалася – як у чехів – навколо білоруськомовних інституцій. Соціальне просування вони пов'язували зі вступом до російськомовного середовища (набагато рідше – польськомовного). Вони закінчували російськомовні школи, а отже, якщо вже читали, то обирали російські газети. Світ російських і польських панів відпихав класово, але був також привабливим. Наближення до їхньої культури означало соціальне просування. Його білоруського відповідника збудувати не вдалося. Ненабагато кращою була ситуація українців у царській Росії. Щоправда, частина України індустріалізувалася, виникло декілька великих міських осередків,

але, подібно до того, як це було в Білорусі, український народ до Першої світової війни не мав чітко сформованої національної свідомості, а в ході соціального просування найчастіше піддавався впливові російської культури (і мовно русифікувався), розчинявся у морі православної руськості. Кволі процеси модернізації суспільства на території України протягом половини сторіччя перед Першою світовою війною були викликані згори, головним чином росіянами (у тому числі тими, які походили з русифікованих українських сімей), євреями, частково поляками, а також приїжджими іноземцями. Усе ж, в Україні, на відміну від Білорусі, з'явилася у ХІХ сторіччі низка постатей – інколи навіть видатних, як Тарас Шевченко, – які були свідомі своєї національної українськості й проголошували це публічно, як усно, так і у своїх творах.

Якщо йдеться про білоруські землі, важливим у цьому процесі було також те, що, на відміну від чеських реалій, білоруси на економічно (цивілізаційно) відсталій території не мали шансів на створення власної чисельної буржуазії та дрібного міщанства (середнього класу), адже вони були дуже слабкими і серед росіян та поляків на білоруських землях. Створення таких середовищ у сприятливих цивілізаційних умовах могло б відбутися відносно швидко (що сприяло чехам), на відміну від способу витворення поміщицько-аристократичних, шляхетсько-інтелігентських еліт (а такі домінували на білоруських землях), що вимагало цілих поколінь і сприятливих умов, яких білоруси не мали. Шляхетські еліти у Центрально-Східній Європі германізувалися, полонізувалися, мадяризувалися або русифікувалися і ніколи у своїй більшості не стали на бік – використовуючи формулювання М. Гроха – малих європейських націй. Їх збільшення було неможливим упродовж кількох десятків років.

Рівень національного усвідомлення польського, а тим більш російського простолюду тривалий час не відрізнявся від того, який характеризував селян їхніх слов'янських сусідів. Поляки були в іншій ситуації з огляду на свої шляхетсько-інтелігентські еліти, і тому сприймалися як чітко сформована нація, незважаючи на те, що формування національної свідомості польських селян відбулося кількома десятками років пізніше, ніж у чехів. Відмінності у рівнях «цивілізаційного» розвитку частин польського суспільства, поділених між трьома державами, до певної міри ілюстрували (символізували) наявні «цивілізаційні» поді-

ли в цій частині Європи. Неписьменних було під владою Росії (у Царстві Польському в 1897 р.) – 59%, у Галичині в 1910 р. – 40,8% (у її східній частині більше, ніж у західній), а під Прусією у 1911 р. – лише 5% (а отже, на рівні Чехії) [14, с. 228–230]¹. Таким чином, Конгресова Польща мала на етнічно польських землях найнижчий показник писемності, хоч і вищий, ніж у білорусів та наддніпрянських українців. Їхній рівень розвитку визначала «цивілізаційно» відстала Росія. Трохи краще було в Галичині та підпорядкованій угорцям Словаччині, а найкраще, без сумніву, в Чехії та на території, анексованій Прусією. Підсумовуючи: чим ближче до Москви, тим гіршою була цивілізаційна інфраструктура, чим ближче до Відня та Берліна, тим вона була кращою. Методи будівництва національної ідентичності та спільнотності були до певної міри аналогічними у Празі та в Познані, хоч національна політика Прусії не була, особливо від часів «культуркампу», настільки ліберальна, як в Австрії. Обидві держави були все-таки – незважаючи на схильність до примусової асиміляції поляків прусами – державами права, на відміну від Росії (особливо в період між Січнеvim повстанням і 1905 роком). Подібно до того, як це було в Чехії, поляки, які економічно конкурували з німцями, поволі знову здобували раніше германізовані території (хоч причини цього процесу були складними).

Культурні зумовлення

Переходячи до другої групи чинників/зумовлень, варто підкреслити, що суттєвою у процесі виділення нової нації з дотогочасної – часто політично-державної – більшості була величина культурних дистанцій між нацією, яка формувалася, і культурою домінуючої/панівної нації, у тому числі передовсім дотогочасних еліт. У Центрально-Східній Європі після падіння Угорщини та її поглинення Австрією, а потім після поділу Речі Посполитої нації формувалися, спираючись на мовно-етнічні окремішності (про причини такої ситуації див: 22, с. 17–34). А отже, надзвичайно важливим чинником, який створював шанси на протиставлення

¹ Статистика Царства охоплює населення від 10 років, галицька – від 11 років. Під владою Прусії: у Тешинській Сілезії дані за 1910 р. – від 10 років, натомість дані для Великого Князівства Познанського і Східного Помор'я стосуються молодят із 1910 р. (Верхня Сілезія – 99% письменних).

домінуючій культурі еліт, була мова. Дуже виразні відмінності між чеською й німецькою та між словацькою й угорською мовами ускладнювали процеси відповідно германізації й мадяризації та визначали дуже чітку культурну межу між двома конкурентними спільнотами, які хотіли перетягнути простолюд на свій бік. Такого мовного бар'єру не існувало, з одного боку, між білорусами й українцями, а з іншого – між поляками й росіянами. У XIX сторіччі досить поширеним було переконання в тому, що білоруські діалекти є перехідними між польською та російською мовами або навіть входять до складу польської або російської мов. Селяни вважали їх мовою простою, не гідною друку. Дещо схоже трактувалася українська мова, особливо в Наддніпрянській Україні. Тож українські й білоруські селяни у процесі соціального просування, тобто найчастіше в ситуації переселення до міст, перехід із рідної мови на польську (раніше) чи російську (пізніше) нерідко вважали явищем природнім, не тільки не усвідомлюючи його національного виміру, але й навіть не розуміючи цілком того, що змінюють мову (щобільше, що з часом витворилися мовні суміші: трасянка в Білорусі та суржик в Україні).

Важливе було також те, чи творена національна спільнота могла відкликатися до елітарної культури і державних структур, які вона колись мала (як це було у випадку чехів), чи таких можливостей у принципі не існувало (як це було у випадку словаків, незалежно від їхнього спорадичного апелювання до Великоморавської держави). Залишки колишніх державних структур існували в Чехії аж до XIX сторіччя, що полегшило процеси національного відродження та формування національної історичної свідомості. У випадку Білорусі Велике Князівство Литовське, як правило, пов'язували з литовцями, хоч у ньому й переважала білоруська культура. Свідомість білоруського виміру колишньої спільної з литовцями держави була слабкою серед білоруських еліт XIX сторіччя, та й у XX сторіччі цей вимір не перейшов у чітко екстеріоризоване знання на рівні мас білоруського суспільства, хоч діячі білоруського національного руху апелювали до нього і перед Першою світовою війною, і вже після постановня незалежної Білорусі. У дещо легшій ситуації були українці, які відкликалися у процесі будування української історичної свідомості до Козаччини і Гетьманщини – структур, які все-таки передбачали більше автономію, ніж повну, стабільну впродовж довшого періоду часу

незалежність. Тож і в цьому випадку в найкращій ситуації були чехи.

Водночас виявилось, що у випадку наддніпрянських українців та білорусів проявилися зумовлення, яких не виникло в інших суспільствах. Це був чинник, що негативно впливав на можливість виникнення нації як окремої спільноти. Як білорусам, так і українцям, приєднаним до Росії, у 1839 році накинута православ'я у російській версії, яка не тільки містила відмінні від західних механізми суспільного розвитку, але й передбачала ототожнення східнослов'янського православ'я з руськістю як паранаціональною спільнотою, що охоплювала «три племена одного руського народу – великоросів, малоросів і білорусів». Російські історики, прагнучи довести існування одного східнослов'янського народу, почали апелювати до таких понять, як «давньоруський народ» і «єдиний руський народ». Цю концепцію, проголошувану як державною, так і церковною владою, досить широко прийняли різні верстви східнослов'янських православних спільнот (а отже, за винятком галицьких українців). Мислення у категоріях руської спільноти – яка швидше не мала аналогій на Заході – послаблювало можливості розвитку особливо українського та білоруського націєтворчих процесів (але також набуття виразно сформованої національної ідентичності західноєвропейського типу народними масами російського суспільства). Щобільше, включення українців (і білорусів) до російського культурного ареалу (званого теж інколи руською – або російською – цивілізацією) спричинило низку суттєвих культурних відмінностей, механізмів функціонування суспільств, наслідком чого було формування візії України як Малоросії (згідно з якою українці/малороси є регіональним різновидом росіян), а Білорусі – як Північно-Західного краю, населеного західнорусами. Цей тип спільноти, відмінний від нації, характерної для суспільств латинської Європи, спрямовував своїх членів більш класово, що, своєю чергою, гальмувало націєтворчі процеси¹.

¹ Таким чином, у Центрально-Східній Європі склалася ситуація, в якій на стику східного і західного слов'янства зустрічаються/зіштовхуються два культурні ареали: православний і латинський, що зміцнило зі східного боку (меншою мірою із західного) значення релігійного чинника коштом мовного як суспільного і національного (культурного визначника). Як наслідок, на територіях, у панівній більшості право-

Наслідком близькості обох культур – російської та української, які апелювали до спільного коріння Київської Русі, православ'я та мовної близькості, було їхнє накладання одна на одну та взаємне збагачення у XVIII сторіччі, а згодом досить одностороннє прийняття українцями російськості, нав'язування її – у тому числі також силою – царськими властями. «Значна частина українців, однак, узагалі заперечувала примусовий характер русифікації. Уживання російської мови було наслідком культурної близькості обох націй, природного набуття нею ролі *lingua franca* і привабливістю імперіальної культури не меншою мірою, ніж результатом штучного адміністративного тиску» [28, с. 81]. Багато видатних постатей російської культури виводилося з українського середовища, поєднуючи свою етнічну українськість із мовною російськістю – зрештою, по-різному це обґрунтовуючи. Класичним прикладом цих зв'язків є Микола Гоголь, свідомий

славних (Білорусь, Україна), аж до Першої світової війни православ'я визначало для «понадплебейських» середовищ однозначно русифікаційний напрям мовної й культурної асиміляції, частково послаблений внаслідок визначення Леніним меж цих радянських республік. У Білорусі кільканадцятипроцентна римо-католицька спільнота була занадто слабкою, щоб, обираючи білоруську орієнтацію, протиставити себе імперській політиці, проте саме з цього середовища, яке в більшості полонізувалося свідомісно, походила більшість білоруських національних діячів дореволюційного періоду. Цікава ситуація склалася в цьому стосунку в Галичині. Первісним чинником відмежування українців від поляків було віросповідання (греко-католицьке). На момент виникнення «Руської Трійці» у Львові в 30-х роках XIX ст. львівська уніатська інтелігенція розмовляла виключно польською. Однак із часом, формуючись національно в оперті на конфесійний визначник – відкликаючись до простолюдю – вона прийняла українську мову, зміцнюючи свою національну, ідентичнісну окремішність. Волинські українці частково копіювали цей галицький механізм у II Речі Посполитій, зіштовхуючись із польськістю. А отже, по обидва боки кордону (російський або радянський, з одного боку, і австрійський, а згодом польський – із іншого) первісним чинником виникнення модерних ідентичнісних процесів була релігія (дві конфесії), але із західного боку кордону вона спричиняла зміцнення мовного чинника у процесі національного формування, натомість зі східного боку перебіг цього процесу і його ідентичнісні (національні) наслідки були цілком іншими. Так само на сербсько-хорватському стику основним вирізняльно-націєтворчим чинником була не мова, а конфесія.

своїх українських (як він писав: «хохляцьких», малоросійських) коренів. «Багато українських письменників, – стверджує Ендрю Вілсон, – були переконані, що Україна і Росія є регіонами двокультурної держави, визнаючи тим самим існування своєрідної спільної ідентичності. Фундаментальний для пізніших націоналістичних концепцій (як українських, так і російських) погляд, згідно з яким один народ повинен послуговуватися однією мовою, ще не був тоді таким поширеним. Те, якою мовою говорили, залежало не тільки від етнічної, але й – не меншою мірою – від соціальної приналежності індивіда. На думку Михайла Драгоманова (1841–1895), наприклад, Росія XIX сторіччя – це одна держава, дві мови і три літературні культури. Держава була двоетнічною єдністю, але обидві її мови (українська і російська) породили три категорії літератури – спільну, всеросійську, і дві народні, етнічні (українську і російську)» [28, с. 88]. Гоголівські «Мертві душі» містилися, на думку Драгоманова, у «всеросійській сфері». Натомість, що цікаво, Микола Костомаров (1817–1885), один із засновників української літератури та історіографії, який визнавав культурну окремішність українців і росіян, вважав водночас, що українська мова повинна бути мовою «домашнього вжитку», а її можливе перетворення на літературну мову як елемент вищої культури повинно мати природний характер, а отже, не підлягати штучному прискоренню [28, с. 88].

На східнослов'янській території ідентичність, витворена у православному ареалі, досить довгий час домінувала – особливо на рівні простолюду як так зване «побутове християнство» (*бытовое христианство*) [21, с. 125–126] – над світським різновидом спільнотності, яким є нація. Дискусійним залишається питання, наскільки це було похідною російської традиції поєднання світської влади з релігійною. Спільна нація («народ») мала виділятися з православної спільнотності й на неї накладатися. Подані тут категорії мислення, специфічні для руської східнослов'янської спільноти, характеризували у рамках царської імперії українців і білорусів, але вже – що є очевидним – не литовців, які, незважаючи на цивілізаційну затримку, протиставили себе російськості, спираючись на свою релігійну й мовну окремішність та комплекс цінностей, що визначали їхню приналежність до західного культурного ареалу. Чехи і словаки такого типу «спільнотних» проблем не мали. Культурно (мовно) вони

принципово відрізнялися від австрійських німців та угорців, а їхня проблема не виникала – як це було у випадку українців та білорусів – із перспективи браку сформованості як нації, замкнутості у специфічній спільнотності, ґрунтованій на етнографічно-фольклорній, регіональній своєрідності стосовно центру. Ця проблема полягала в тому, чи, стаючи нацією – бо це не підлягало сумнівам – вони германізуються (або – відповідно – мадяризуються), чи помістяться у національній чеськості або словацькості. Галицькі українці, попри мовно-культурну близькість до поляків, використовуючи підтримку віденських властей і механізми соціального розвитку, які розташували їх із латинського боку Європи, успішно взяли здійснити справу націєтворення у протистоянні з поляками. Цей виразний конфронтаційний вимір, виникненню якого, без сумніву, сприяли заангажовані емоції, майже не заіснував серед білорусів стосовно поляків, а особливо стосовно росіян (у будь-якому випадку, він був дуже слабким).

Політичні зумовлення

Третя група чинників, які визначають напрямок і темп націєтворчих процесів, має політичний характер і стосується у цій рефлексії передовсім націй, які виділяються з більших політично-державних, інколи культурних спільнот. Європейські держави в останніх двох сторіччях підтримували деякі національні рухи або їх гальмували. Водночас вони будували свій ліберальний, демократичний або деспотичний, авторитарний устрій – що мало суттєвий вплив на можливість виникнення таких рухів, навіть без конкретного втручання політичної влади. У початкових фазах розвитку національних рухів, коли вони ще не мають масового характеру, їхня залежність від політики державних властей є дуже великою. Найкраще це було помітно на території Росії, яка була державою деспотичною, що не визнавала українців і білорусів як окремі народи. Вона гальмувала їхній національний розвиток усіма доступними методами, особливо до 1905 року, що значною мірою вплинуло на їхній низький рівень розвитку в момент вибуху Першої світової війни. У результаті їхнім лідерам не вдалось національно активізувати населення під кінець війни такою мірою, щоб вибороти незалежність – що було можливо передовсім у випадку України.

Вплив державної влади на розвиток національного руху помітний був особливо у словацькому випадку. Словацький рух відроджувався в періоди унезалежнення від Угорщини (прикладом чого служать повстанчі виправи проти угорців, ініційовані шутивцями у 1848–1849 роках) завдяки підтримці віденських властей. Словацьке шкільництво обмежувалося у можливостях свого розвитку, газети і національні словацькі інституції закривалися, національних діячів репресовано. Упродовж усього періоду словацького національного відродження, з одного боку, мало місце явище посилення або послаблення репресивної політики Будапешта стосовно словацьких національних прагнень, а з іншого – періодично з'являлася підтримка Відня для словаків. Це спричиняло виразні коливання інтенсивності словацького національного руху.

Ліберальна політика Відня уможливила швидкий розвиток чеського національного руху. Від 1848 року австрійська влада підтримувала – щоправда, з різним ступенем інтенсивності в різний період – український рух, наслідком чого був не тільки розвиток українського шкільництва (що серед чотирьох узятих до розгляду націй був найбільш розвинений після чеського), але й української преси, культурно-освітніх установ, політичних партій, хоч українське суспільство характеризувалося набагато нижчими показниками цивілізаційного розвитку, ніж чеське. Великі політичні напруги й революційна діяльність поляків періоду «Весни народів» спонукали австрійську владу, яка протилежно польській активності, підтримати лояльно налаштованих українців (які тоді називали себе русинами), а отже, єдину на той час організовану силу, яка могла їх репрезентувати – уніатську церкву. Уніатське духовенство, дискриміноване порівняно з римо-католицьким, бажаючи протидіяти помітному зниженню свого престижу, стало провідною силою українського руху. Чільною політичною організацією, що виникла з ініціативи уніатських священиків і ними здомінована, була Головна Руська Рада [24, с. 304]. У виданому невдовзі після її утворення маніфесті вона проголошувала: «Ми Русини Галицькі належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільонів виносить (...)» [4, с. 1].

Національна свідомість галицьких українців, хоч і далека від тієї, яка характеризувала чехів, була однозначно вищою від тієї, що була притаманна наддніпрянським українцям. Це стало по-

мітно в останні роки другого десятиріччя ХХ ст., коли галицькі українці висловилися в більшості на підтримку незалежності – воюючи з поляками, на відміну від наддніпрянських українців, які масово підтримали класову ідеологію, а як наслідок – державу більшовиків зі столицею у Москві.

Підсумовуючи, можна ствердити, що у випадку білорусів (а також – хоч дещо меншою мірою – українців царської імперії) слабкість мовного чинника та свідомості колишньої державно-національної окремішності супроводжувалися відсутністю еліт, які б характеризувалися багатопокілнневою тяглістю й визнавалися б національно білоруськими, а при цьому також величезною відсталістю цивілізаційної інфраструктури і відсутністю аж до Першої світової війни будь-якої політичної підтримки для їх національних, не кажучи вже про політичні, прагнень (крім того, був навіть активний спротив Москви стосовно спроб будь-якої емансипації, яка б виходила поза сферу літератури – і в цьому останньому випадку лише після 1905 р.). Можливо, чітка наявність хоча б однієї з трьох груп представлених тут чинників змінила б ситуацію на користь білорусів. Галицькі українці характеризувалися низьким рівнем цивілізаційного розвитку, але завдяки передовсім релігійній окремішності стосовно поляків (греко-католицизм) і підтримці австрійських властей (ліберальній політиці Відня) вони заіснували національно значно більшою мірою, ніж у декілька разів більша і численніша від Галичини підросійська Україна. Чехи були в усіх трьох категоріях (типах чинників) розвитку поза конкуренцією. Їм виразно сприяла історія. Словакам пощастило разом із кінцем Першої світової війни. У момент її вибуху вони не відрізнялися рівнем розвитку національного руху від білорусів. «Процес асиміляції, – стверджують Р. Гек і М. Ожеховський, – спричинив значний прогрес у Східній Словаччині, населення якої неодноразово маніфестувала у ХІХ і ХХ ст. свою мадярофільську позицію. Наприкінці ХІХ ст. у всій Західній Словаччині нараховувалося близько 1 000 осіб, які відкрито признавалися у приналежності до словацького народу і активно виявляли свою національну свідомість» [13, с. 237]. Наслідком цього стало те, що у 1918 році у Словаччині визнавали свою словацьку національність у рамках двох професійних груп: лікарів – 12 осіб, а вчителів середніх шкіл – 10 осіб [7, с. 11]. Водночас Лявон Барщевський, перекладач, літературознавець і

один із чільних білоруських опозиційних політиків національної орієнтації, кілька років тому окреслив сферу дії білоруського національного руху періоду «Нашої ніви» (1906–1915), стверджуючи: «Активних літературно та інтелектуально було якихось сто чоловік. А кореспондентів «Нашої ніви» за ті десять років було кілька тисяч» [20, с. 43]. Якщо ми навіть розширимо категорію білоруського національного активіста, то отримаємо величину, максимально удвічі, утричі більшу. Можна припустити, що кількість національно свідомих білорусів не перевищувала в той період кількох сотень осіб.

Після Першої світової війни на підставі міжнародних договорів (бо швидше не завдяки власним зусиллям) словацькі землі відокремилися від Угорщини й опинилися в межах нової чехословацької держави. Упродовж кількох десятків років зв'язку з чехами словаки повною мірою почали існувати як модерна європейська нація. Після виникнення незалежної словацької держави чехи не проявляли схильності до загарбницьких чи репресивних дій щодо словаків, які б серйозно зашкодили їхньому національному розвитку. Українці, зв'язавшись із росіянами й російською культурою в рамках СРСР і прийнявши у містах російську мову (особливо на сході та півдні України), такого рівня національної сформованості не досягнули (поза раніше національно сформованою Галичиною і мешканцями Волині, які набули національну свідомість у період приналежності до II Речі Посполитої під впливом зіткнення з польською культурою і внаслідок перейняття національної ідеології від галицьких українців). А отже, у випадку словаків ключовим виявився політичний чинник, який спершу радикально гальмував розвиток словацької національної спільноти, аж до загрози її зникнення, а згодом створив для неї неочікувано сприятливі – порівняно з попередніми реаліями – умови для розвитку.

У другій половині XX сторіччя виявилось, що лінія, яка відділяла слабко націоналізовані суспільства від суспільств із виразно сформованою національною ідентичністю – приймаючи західну категорію нації – у принципі накладається в Центрально-Східній Європі на лінію, що відділяла суспільства латинські від православних. Волинь є тут прикладом, що заслуговує на окре-

мий розгляд. Український історик Ярослав Грицак дошукується справжньої причини такого стану речей у писемній відсталості православних східних слов'ян, пізньому виникненні літератури, малій кількості видань і низьких накладках книжок у перерахунку на людину, що мало місце до кінця існування царської імперії. Дослідник стверджує, що сфери найбільшої вестернізації на українських землях були водночас сферами найсильнішої націоналізації [17, с. 208].

У православних суспільствах східного слов'янства роль еліт у їхньому розвитку була надзвичайно важливою, більш значущою, ніж у латинській Європі, в якій низова активність народу, схильність до самоорганізації були набагато більшими. Наслідки цього мали значення особливо для білоруського суспільства. Білоруси, які до кінця існування царської імперії, не мали добре освічених еліт, підпорядкувалися принаймні від 30-х років минулого сторіччя анаціональним (а нерідко антинаціональним) комуністичним елітам, накинутим Мінську Москвою. Вони не зуміли визволитися від цих еліт до розвалу СРСР, визнаючи їх найчастіше за питомо власні, і вагомі національні наслідки цього помітно до сьогодні. Вони також не сформували у радянських реаліях – це було б дуже складно – дієвих механізмів соціальної інтеграції. На території України ці деструктивні процеси проходили з меншою інтенсивністю. Причиною цього було не тільки виникнення виразної національної спільноти з україномовними елітами в Західній Україні, але й великий масштаб українського суспільства, усе ще живі історичні традиції української окремішності, яка періодично активізувалася не тільки на рівні еліт, більша упевненість у собі, гордість за свою українськість, почуття повної суб'єктності навіть у період існування СРСР. Із київськими елітами радянська Москва завжди рахувалася більше, ніж із мінськими. У середовищах українських інтелектуалів час від часу оживали українські (україномовні) національні тенденції. Після здобуття незалежності на початку 90-х років у Західній Україні відродилися потужні національні тенденції, значною мірою аналогічні до тих, які характеризували Європу міжвоєнного періоду, тоді як на Заході реалії в цьому відношенні є принципово іншими.

Література:

1. Бич М. О. Рабочее движение в Белоруссии в 1861–1904 гг. / Михаил Бич. – Минск: Наука и техника, 1983. – 278 с.
2. Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 4. Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / Михаил Біч [і інш.]; рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2005. – 519 с.
3. Скульчик С. Історія України: становлення модерної нації / Сергій Скульчик; авториз. пер. Анастасії Цимбал. – Київ: Laurus, 2011. – 376 с.
4. Зоря Галицька. – 15 травня 1848. – № 1. – С. 1.
5. Терешкович П. В. Этническая история Беларуси XIX – начала XX в. в контексте Центрально-Восточной Европы / Павел Терешкович. – Минск: БГУ, 2004. – 223 с.
6. Шибeko З. В. Минск в конце XIX – начале XX в. Очерк социально-экономического развития / Захар Шибeko. – Минск : Наука и техника, 1985. – 135 с.
7. Bardach J. Od narodu politycznego do narodu etnicznego w Europie Środkowo-Wschodniej / Juliusz Bardach // Kultura i Społeczeństwo. – 1993. – № 4. – S. 3–16.
8. Chlebowczyk J. O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.) / Józef Chlebowczyk. – [Katowice]: Śląski Instytut Naukowy; Warszawa; Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. – 475 s.
9. Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku / Piotr Eberhardt. – Warszawa: Obóz, 1994. – 332 s.
10. Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Litwie / Piotr Eberhardt. – Warszawa: Przegląd Wschodni, 1997. – 307 s.
11. Giza A. Słowacki ruch narodowy w XIX i początkach XX wieku (do 1914 roku) / Antoni Giza. – Szczecin: Wydawnictwo Naukowe US, 2000. – 178 s.
12. Guthier S.L. The Belorussians: National Identification and Assimilation, 1897–1970. Part 1: 1897–1939 / Stephen L. Guthier // Soviet Studies. – Vol. 29. – January 1977. – No 1. – P. 37–61.
13. Heck R. Historia Czechosłowacji / Roman Heck, Marian Orzechowski. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1969. – 468 s.
14. Historia Polski w liczbach. T. 1. Państwo. Społeczeństwo / Red. Andrzej Jeziński. – Warszawa: GUS, 2003. – 576 s.
15. Hroch M. Małe narody Europy. Perspektywa historyczna / Miroslav Hroch; tłum. Grażyna Pańko. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 2003. – 168 s.

16. Hrycak J. Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu / Jarosław Hrycak; tłum. Katarzyna Kotyńska. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – 359 s.

17. Hrycak J. Nowa Ukraina. Nowe interpretacje / Jarosław Hrycak; tłum. Anna Wylęgała, Ola Hnatiuk, Halina Leśkiw, Mirosław Sycz, Katarzyna Kotyńska, Izabella Chruslińska, Zofia Iwanowa, Wasyl Chimiak. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2009. – 283 s.

18. Kościelak L. Historia Słowacji / Lech Kościelak. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 2010. – 487 s.

19. Kováč D. Dejiny Slovenska / Dušan Kováč. – Praha: vyd. NLN, 2007. – 423 s.

20. Ograbiony naród. Rozmowy z intelektualistami białoruskimi / Przeprowadzili M. Nocuń, A. Brzeziecki. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2007. – 216 s.

21. Pawluczuk W. Ukraina. Polityka i mistyka / Włodzimierz Pawluczuk. – Kraków: Nomos, 1998. – 263 s.

22. Radzik R. Formowanie się narodów w Europie Środkowo-Wschodniej / Ryszard Radzik // Kultura i Społeczeństwo. – 1993. – Nr 4. – S. 17–34.

23. Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia / Ryszard Radzik. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2000. – 301 s.

24. Radzik R. Społeczne uwarunkowania formowania się ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji wschodniej w latach 1830–1863 / Ryszard Radzik // Kultura i Społeczeństwo. – 1981. – Nr 1–2. – S. 295–311.

25. Špiesz A. Dzieje Słowacji na drodze do uświadomienia narodowego / Anton Špiesz; tłum. Michał Birek. – Gorlice : MED-INPO Agencja Usługowo-Handlowa, 2002. – 158 s.

26. Waldenberg M. Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konfliktów i idei / Marek Waldenberg. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000. – 499 s.

27. Wereszycki H. Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe / Henryk Wereszycki. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1986. – 352 s.

28. Wilson A. Ukraińcy / Andrew Wilson; tłum. Marek Urbański. – Warszawa: Fakty – Grupa Wydaw. Bertelsmann Media, 2002. – xvii+382 s.

З польської переклав Андрій Савенець